

Mi történt tehát? Az eredeti hangutánzó szó a *csodá*-ból képzett *csodálkozik* tartományába csúszott át, elveszítve memoriális (alaki és szemantikai) kapcsolatát a *kodál*-lal. Az állati hangadás nyelvtörténeti, etimológiai, nyelvföldrajzi kérdésivel JUHÁSZ DEZSŐ több tanulmányában is foglalkozott. Idevágó írása: „A hangutánzás nyelvtörténeti és nyelvföldrajzi kérdéseihez” (in: SZABÓ GÉZA – MOLNÁR ZOLTÁN szerk., III. Dialektológiai Szimpozion. Berzsenyi Dániel Tanárképző Főiskola Magyar Nyelvészeti Tanszéke, Szombathely, 1998. 133–8). Ebben a 135. oldalon elhárítja a *csudákozik*-nak a *csodálkozik*-ból való származtatását, inkább egy *kodácsol* > *csodákol* :> *csodákozik* ~ *csudákozik* fejlődést tesz fel. A népetimológiás változásnak is jelentőséget tulajdonít a *csudákozik* tájnyelvi jelentésének kialakulásában, de inkább az ilyen ritka továbbfejlődésekben, mint a *csudálatoskodik*.

A kérdéskörhöz tartozó állathangutánzó szavak jelentésbeli kapcsolatainak elemzésével – remélem – sikerült rávilágítanom arra, hogy az állatok kommunikációjában a *csodákozik* igével kifejezett cselekvésnek van valóságalapja; az, hogy az állatok ugyan nem tudnak *csodálkozni* (mert ez emberi tulajdonság), de képesek arra, hogy nagy zajt csapva tényleg *csodáskodjanak*. Öszefoglalásként a címben olvasható kérdésre azt a választ adhatjuk, hogy a *csudákozik* ige dunántúli tájszóként a háziszárnyasok különös, furcsa viselkedését fejezi ki, és eredete alapján kapcsolatban van a szintén nyelvjárási *csodáskodik* ~ *csudáskodik* igénnel. Ám az is lehet, hogy a tyúk hangját utánzó *kodácsol* ~ *kodácsol* igéből alakult népetimológiás úton és meghatározható fonetikai-morfológiai változások eredményeként.

PESTI JÁNOS

A zemet szó jelentése Szerémi György latin nyelvű művében.¹ Szerémi György az „Epistola de perdicione regni Hungarorum” című művét a 16. század közepe táján vetette papírra. A döntően latin nyelvű szövegben azonban a szerző számos magyar és szerb szót illetve mondatot használt, amelyeket ez idáig még senki sem vizsgált alaposabban. Ugyan MÁRKI SÁNDOR 1882-ben a Magyar Nyelvőr hasábjain megjelentetett egy három oldalas szöszedetet a mű magyar glosszáiból, ám ez a lista nem tartalmazta az összes magyar kifejezést, emellett a jelentésüket sem minden esetben tisztázta megnyugtató módon, sőt alkalmanként még téves adatok is előfordultak benne (MÁRKI 1882). Mintegy hetven esztendővel később DÉNES SZILÁRD féloldalas cikkében értelmezte a *korpáz* kifejezést (DÉNES 1952). A két cikken kívül csak ERDÉLYI LÁSZLÓ foglalkozott egy igen rövid, vázaltszerű értékelésében az „Epistolá”-ban fellelhető magyar szavakkal és szókapcsolatokkal (ERDÉLYI 1892: 57–69). Jelen tanulmányban a *zemet* szó jelentéséről szóló vitának a végére szeretnénk pontot tenni.

Ez az egyetlen olyan magyar glossza, amellyel kapcsolatban az „Epistolá”-ról folytatott heves vitájuk során komoly pengéváltás zajlott le a két Szerémivel foglalkozó jeles tudós, ERDÉLYI LÁSZLÓ (1892, 1893a, 1893b) és SZÁDECZKY LAJOS (1893a, 1893b, 1894) között. Az „Epistolá”-ban a szót a következő mondatban olvashatjuk: „Turci quidem stabant supra extra januam in zemet aut decem; et in manibus nil gestabant defenciculum” (Sirmiensis, Fol. Lat. 4020: 93^r = zerémi / 1857: 290). Az ERDÉLYI és SZÁDECZKY között fennálló alapvető nézetkülönbség abban állt, hogy vajon magyar vagy török szóként kell-e értelmezni

¹ A tanulmány az MTA-ELTE-PPKE Ókortudományi Kutatócsoport keretében készült.

a *zemet*-t. ERDÉLYI LÁSZLÓ magyarként értelmezte és a fordításában *szemét*-ként fordította (ERDÉLYI ford. 1941: 214). Mintegy húsz évvel később az ERDÉLYI-fordítás átdolgozása során JUHÁSZ LÁSZLÓ ugyan stilisztikailag változtatott a mondaton – ami így jobban visszaadta a latin eredetit –, de a vizsgált szót pontosabban értelmezve *szemétdomb*-ként adta vissza. Ebből nyilvánvaló, hogy ő is a magyar olvasatot tartotta valószínűbbnek. A JUHÁSZ–ERDÉLYI fordítás így hangzik: „Vagy tíz török pedig állt a kapun kívül, fenn a szemétdombon, s kezükben nem volt semmi fegyver.” (ERDÉLYI–JUHÁSZ ford. 1961: 211). SZÁDECZKY azonban élesen elutasította a szóban forgó magyar értelmezést, amely a kritikájának megírásakor még csak ERDÉLYI tanulmányában látott napvilágot. Ő határozottan amellett érvelt, hogy a *zemet* valójában a „jól ismert” török kori hadi kifejezés, a *ziemet* kissé eltorzult változata és a jelentése *tized*. Sajnos mivel ez esetben nyílt levélről és nem tudományos cikkről van szó, állítását semmilyen hivatkozással sem támasztotta alá (SZÁDECZKY 1893b: 823). ERDÉLYI válaszlevelében – talán SZÁDECZKY lehangoló stílusa miatt – kissé bátor-talanul, a szövegkörnyezetre hivatkozva védte a korábbi álláspontját. A szövegben ugyanis egyetlen itáliai lovas rontott rá ezekre a törökökre, akik egy kivételével megfutamodtak. Szerinte nehezen hihető, hogy tíz fegyvertelen török hadrendben felsorakozik, majd egyetlen ellenséges lovas támadása miatt futásnak ered, de ennek ellenére meghagyta annak a lehetőségét is, hogy a *zemet* valóban egy török kifejezés, bár továbbra is vitás kérdésnek tartotta (ERDÉLYI 1894: 62–3). A *zemet* értelmezésének nehézségét az is bizonyítja, hogy az említett szótárban MÁRKI SÁNDOR által közölt *szemet* alakkal gyakorlatilag elkerülte a pontos jelentésmegadás veszélyét. Szerencsére a mai nyelvészeknek a 19. századi kutatókhoz képest jóval több segédeszköz áll rendelkezésükre, hogy egy ilyen kérdésben döntsenek.

Első lépésként a történeti-etimológiai szótárhoz fordultunk segítségért (TESz.), ahol a szótár *szemét* szócikkében egyebek mellett egy 1521-es forrásra hivatkozva megtalálhatjuk a ’szemétdomb’ jelentést is, pontosan abban az értelemben és ugyanolyan helyesírással, mint ahogy az „Epistolá”-ban olvasható (Nyt. 8. 144). Ezek szerint tehát ERDÉLYI nem feltétlenül tévedett akkorát, mint ahogy azt SZÁDECZKY gondolta. A példa egyértelműen azt bizonyítja számunkra, hogy a *zemet* Szerémi korában ortográfiai és szemantikai szempontokat figyelembe véve is egyértelműen jelölheti a ’szemétdomb’-ot. Ezzel szemben a török eredetű *ziemet*-re semmilyen forrást nem találtunk, még ha SZÁDECZKY oly határozottan is állítja, hogy az egy „jól ismert” török kori kifejezés. Tovább gyengíti a török olvasatot, hogy a jeles magyar turkológus, FODOR PÁL sem ismer ilyen török szót, csak DÁVID GÉZA vetette fel a hangzás alapján a ’kötelezettség, vállalás, adósság’ jelentésű *zimmet* szót, mint lehetséges alternatívát. Nyilvánvaló azonban, hogy a jelentése alapján ez egyáltalán nem illeszthető a mondatba.

De nézzük meg, hogy SZÁDECZKY mit is mond pontosan a *zemet*-ről. Az ERDÉLYI-nek szánt első kritikájában elutasította a szó *szemétdomb* olvasatát és arra hivatkozva, hogy a *decem* előtt álló ’vagy’ jelentésű *aut* latin szó a szokásos értelmezői használatban mintegy pontosabban megmagyarázza a *zemet* valódi értelmét, a kifejezést a török *ziemet*-re vezette vissza, ami szerinte ’tized’-et jelent. Azt állítja tehát, hogy a törökök nem a szemétdombon, hanem tizedenként (!) álltak fel a kapun kívül. Ezzel kapcsolatban rögtön rá kell mutatnunk arra, hogy a *decem* természetesen semmiképpen sem fordítható „tizedként” vagy „tizedenként” jelentéssel. Ráadásul ez nagyobb létszámú embert feltételez, holott ebben az esetben nehezen hihető, hogy – miként az ERDÉLYI is írta – egyetlen itáliai lovastól megfutamodtak volna a törökök. Ezt a logikai hibát talán SZÁDECZKY is érzékelt

és ERDÉLYI érveinek hatására a második levelében kicsit változtatott a mondat értelmezésén. A következőt írta: „A zemet szó legalábbis vitás voltát épen az dönti el az E. úr által feltalált szemét(domb) ellenére, hogy csak néhány (mintegy tíz, vagy tíz = aut decem), azaz egy tized törököt jelent a hasonló török szó” (SZÁDECZKY 1894: 70). Látható, hogy itt SZÁDECZKY már nem arról beszél, hogy a törökök tizedenként sorakoztak fel, hanem egy tized török állt a kapun kívül, ami az ő felfogásában tíz katonát jelent. Hogy a kérdésben állást foglaljunk, mindenekelőtt nyelvtanilag kell megvizsgálnunk a két eshetőséget.

SZÁDECZKY abban mindenképpen következetes maradt, hogy az *aut* szót mindkét esetben a szokásos értelmező funkciójában fogta fel. Tehát amennyiben az ő olvasatát tartjuk helyesnek, akkor az *aut*-ot a gyakran használt magyarázó jelentésben kell értelmeznünk, és a *zemet* szót „tized”-nek kell fordítanunk. Ebben az esetben viszont a mondatban szereplő *supra* elhelyezése okozhat gondot, amelyet Szerémi számos esetben használ sajátos módon igékötőként ’fel’ jelentésben (pl. *supra ligare*: ’felkötni’, *supra frangere*: ’feltörni’). Jelen esetben *supra* az állítmány után áll, mivel azonban sehová sem lehet beilleszteni – hiszen ha nem szemétdomb tetején állnak a törökök, nincs értelme annak, hogy a mondatban szerepeljen a ’fent’ jelentésű határozószó –, akkor kénytelenek vagyunk az igéhez kötni. Mindezeket figyelembe véve valahogy így lehetne fordítani a mondatot: „Tizedben vagyis/mintegy tíz török állt fel a kapun kívül, s kezükben nem volt semmi fegyver.” E változatban tehát még azt is meg kellett tennünk, hogy a praeteritum imperfectumban álló állítmány folyamatos múlt idejét befejezett múltként fordítjuk. Ebből világosan kitűnik, hogy SZÁDECZKY olvasatában több grammatikai nehézséggel találjuk szembe magunkat.

Ennél lényegesen egyszerűbb elemeznünk a mondatot, ha a *zemet*-et magyar szónak tekintjük. Ebben az esetben egyedül az *aut* mondatbeli funkciója sajátos, mert a magyar népnyelvi fordulat alapján kell értelmeznünk, vagyis a latin *aut*-ot a magyarban ’körülbelül’ jelentésben kell felfognunk. Ez nem számítana egyedinek Szerémi művében, hiszen esetében számos alkalommal találkozhatunk latin nyelvi köntösbe öltöztetett magyar gondolkodásmóddal, ráadásul a szövegben egy kicsit feljebb ezt a mondatot olvashatjuk: „Aut decem impleveramus (sc. doleum), et sic potum tribuimus.” (Sirmiensis, Fol. Lat. 4020: 92^v = Szerémi /1857: 289). Ezt figyelembe véve nem kérdés, hogy az *aut* nem magyarázó jelentésű, hanem szintén ’körülbelül’-ként értendő és magyarul így hangzik: „Vagy tizedet megtöltöttünk (ti. hordót), és így inni adtunk.” Az ilyen értelmezés mellett a vizsgált mondatunkban a *supra* határozószó szokványos ’fent’ jelentésben már tökéletesen beleillik a szövegbe és az állítmányi igeidő sem okoz problémát. Eltekintve tehát a már idézett fordítástól, az eredeti szerkezetet hívebben megtartva így szól a mondat: „Vagy tíz török pedig állt fent a kapun kívül a szemétdombon, s a kezükben nem volt semmi fegyver.” A nyelvtani elemzés eredményeként tehát azt kell mondanunk, hogy sokkal több érv szól a ’szemétdomb’ értelmezés mellett.

A tágabb kontextus alapján is ez utóbbi fordítás felé billen a mérleg nyelve. Ennél a résznél ugyanis éppen Roggendorff katonái ostromolják a magyar és török katonák által védett budai várat. A német katonák ekkor verték vissza a várból kitörő magyar katonákat, majd nem sokkal később egy itáliai lovas a kapunk kívül álldogáló fegyvertelen törökökre rontott. Mivel Szerémi leírása szerint akkor a magyar lovasok ütöttek ki a várból, nem sok értelme lett volna fegyvertelen török gyalogosoknak hadrendben felállniuk, mint ahogy azt SZÁDECZKY az első alkalommal értelmezte. Inkább arról lehet szó, hogy körülbelül tíz

török a vár közelében lévő szemétdombon szemlélte a magyarok és a németek összecsapását, és ezekre a fegyvertelen törökökre támadt rá az itáliai katona.

A fentiekén kívül komoly érv lehet még a magyar olvasat mellett az is, hogy Szerémi a szerb és magyar szavak mellett egyetlen alkalommal sem használ török kifejezést és egyetlen utalás sincs a műben arra, hogy egyáltalán ismerte a török nyelvet. Emellett láthatóan nem rendelkezett semmilyen katonai képzettséggel, ezért nehezen hihető, hogy ismert volna török nyelvű hadi kifejezéseket. Ha mindezek az érvek nem lennének elegendők, akkor ott van még az a tény, hogy a legkiválóbb turkológusok sem ismerik a SZÁDECZKY által emlegetett *ziemet* szót.

Mindent összevetve úgy látjuk, hogy bármennyire is magabiztosan támadta SZÁDECZKY LAJOS a magyar olvasatot, ebben a vitában mégis ERDÉLYINEK volt igaza. Az egyetlen esély a török eredetű értelmezés alátámasztására az lenne, ha kiderülne, hogy mégis létezik a *ziemet* török szó 'tized' jelentésben. Miután azonban erre igen csekély az esély, és a kontextus, valamint a nyelvtani elemzés is amellel szól, hogy a *zemet* valóban magyar szó, ezért nagy biztonsággal állíthatjuk, hogy a jelentése az ERDÉLYI által is meghatározott 'szemét(domb)'.

A hivatkozott irodalom

DÉNES SZILÁRD 1952. Korpáz. Magyar Nyelvőr 76: 142–3.

ERDÉLYI LÁSZLÓ 1892. Szerémi György és emlékirata. Franklin-Társulat nyomdája, Bp.

ERDÉLYI LÁSZLÓ 1893a. Szerémi emlékiratának függeléke, az „Epistola flebilis” mégsem Szerémi munkája. Századok 27: 544–6.

ERDÉLYI LÁSZLÓ 1893b. Szerémi emlékiratainak függeléke. Századok 27: 731–2.

ERDÉLYI LÁSZLÓ 1894. Még egyszer Szerémiék kesergő leveléről. Újabb feleletem Szádeczky úrnak. Századok 28: 62–9.

ERDÉLYI LÁSZLÓ ford. 1941. Szerémi György: A mohácsi vész kora. Városi Nyomda, Szeged.

ERDÉLYI LÁSZLÓ–JUHÁSZ LÁSZLÓ ford. 1961. Szerémi György: Magyarország romlásáról. Magyar Helikon, Bp.

MÁRKI SÁNDOR 1882. Szerémi György magyarsága. Magyar Nyelvőr 16: 26–9.

Nytár. 8. = Nyelvemléktár 8. Szent Margit élete, Példák könyve, Könyvecske a szent apostoloknak méltóságáról, Apor codex, Kulcsár codex. Szerk. BUDENZ JÓZSEF – SZARVAS GÁBOR – SZILÁDY ÁRON. Közzéteszi: VOLF GYÖRGY. A Magyar Tudományos Akadémia Nyelvtudományi Bizottsága, Bp., 1879.

Sirmiensis, Fol. Lat. 4020. = Epistola de perdicione regni Hungarorum. Historia rerum Ungaricarum a Georgio Sirmien[s]i regis Ludovici et Joannis regis sacellario scriptitata. (128v–134v: De morte Ludovici regis est ep[isto]la flebilis). OSZK Kézirattára, Latin nyelvű kötetes kéziratok: Fol. Lat. 4020.

SZÁDECZKY LAJOS 1893a. Szerémi emlékiratainak függeléke. Századok 27: 731–2.

SZÁDECZKY LAJOS 1893b. Ki írta a Lajos király haláláról kesergő levelet? Válasz Erdélyinek. Századok 27: 819–24.

SZÁDECZKY LAJOS 1894. Válasz Erdélyi úr 3-ik „kesergő levelére”. Századok 28: 69–73.

Szerémi György /1857. = Szerémi György II. Lajos és János királyok házi káplánjának emlékirata Magyarország romlásáról 1484–1543. Közli: WENZEL GUSZTÁV. Monumenta Hungariae Historica. Második osztály: Írók, Első kötet. Emich Gusztáv, Pest, 1857.

SZEBELÉDI ZSOLT